

beschuldigt niet. Men kan dus aan bloedvergiftiging denken, of aan ongewilde voedselvergiftiging, al zou men in dit laatste geval meerdere slachtoffers verwachten; en daarvan is geen teken aanwezig . . .” Uiteindelijk was Alfrinks wens, dat er een afsluitend artikel van de hand van pater De Meijer en schrijver dezes moet komen, geschreven „ad mentem Alfrink” op diens gegevens. Daarom droeg hij het omvangrijke dossier toen over. In begin oktober 1987 werd daartoe onzerzijds te Brussel aanvullend onderzoek gedaan. Het heeft niet zo mogen zijn. Er werd bewaardheid wat de kardinaal, corresponderend met Dom Hoste, in februari 1982 schreef: „Ik kijk uit naar het voorjaar. De winter is nooit mijn beste tijd.”

Stolberglaan 7
Utrecht

M. P. van Buijtenen

Noten

1. E. Schillebeeckx, Waar zijn de Elf gebleven? *De Bazuin*, 71 (1988) nr. 1, 3-5.
2. L. ter Steeg, Nieuwsgierig en discreet, *De Bazuin*, als boven 6-8.
3. Acta synodalia S. Concilii Oecumenici Vaticani II (Città del Vaticano 1970-83), 4 dln. in 26 bdn + Indices.
4. Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, IV, nr. 1933, 173-174.
5. Catalogus Benedictus in de Nederlanden, Gent, 1980, II, nr. 238, 210.
6. M. P. van Buijtenen en A. K. de Meijer o.s.a., Westbroeks heiligen in polderperspectief, Nijmegen, 1981. Ook in: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, XXIV, 1982.

DE VISITATIE VAN 1593 IN HET KROMMERIJNGEBIED

Het houden van visitaties is een oud kerkelijk gebruik. Hierbij stuurt de kerkelijke overheid (in de R.K. kerk de bisschop, van 1580-1619 de Staten, na 1619 in de N.H. kerk de Classis) een commissie van deskundigen uit naar de plaatselijke kerken, om daar ter plekke de toestand te bekijken en te praten met de geestelijke. De meeste van die visitaties, vooral de oudere, zijn verloren gegaan. Uit de 16e eeuw zijn er een paar bewaard gebleven. Op een na stammen ze van vóór de Reformatie, die we voor het bisdom Utrecht op 1580 mogen stellen. We weten daaruit met name dat er van het naleven van het celibaat van hoog tot laag in het Utrechtse toen weinig terecht kwam. Slechts een ervan stamt van na 1580 en wel de visitatie van 1593. Het had weinig gescheeld of ook deze visitatie was verloren gegaan.

Voorgeschiedenis

In 1580 was een einde gekomen aan de bisschoppelijke hiërarchie in Utrecht. De Staten hadden de openlijke uitoefening van het Katholicisme verboden, het enorme grondbezit van de kerk was genationaliseerd en de laatste bisschop, Frederik Schenk van Toutenburg was overleden. De stad Utrecht werd daarna snel en grondig geprotestantiseerd. Na het overlijden van de gematigde Duifhuis hadden de Calvinistische consistorialen de overhand gekregen. Zij stonden een strak toezicht van ouderlingen en predikanten voor, verenigd in een consistorie.

In het verdere verloop van het verhaal zijn drie „partijen” van belang, allereerst de Staten, ten tweede de plaatselijke pastoors en ten derde de stadsdominees. Van ouds kwamen de eersten, de bestuurders van het Sticht altijd binnen de Utrechtse grachtengordels bij elkaar. Wat daar buiten gebeurde had nauwelijks hun aandacht. De Statenleden zagen dat de Reformatie in

de stad een succes was geworden en waren tevreden. Ze kondigden wel van alles af, maar ze zagen er nauwelijks op toe of dit buiten de stadsmuren ook werkelijk werd nageleefd. Predikanten werden niet naar de dorpen gestuurd, die hield men liever zelf in de stad.

Het verbod op de openlijke uitoefening van het Katholicisme werd door de tweede partij, de pastoors in het Krommerijng gebied dan ook met een schouderophalen begroet. Er kwamen wel meer ordonnanties binnen en de ervaring had geleerd dat er geen sancties volgden als men ze negeerde. De plaatselijke pastoors gingen dus gewoon door het met bedienen van de sacramenten zoals ze gewend waren. De meeste pastoors waren overigens geen scherpslijpers. Als er bij hen een „modern” paartje kwam dat in het Nederlands wilde trouwen of zich laten dopen, dan organiseerde men met alle plezier een „moderne” trouwerij, waarbij een mix werd gemaakt van een preek en formulier in het Nederlands, een besprenkeling met wijwater en het branden van een kaars bij het Mariaaltaar. Tenslotte waren de pastoors in de dorpen kleine zelfstandigen, die geen vast loon kregen maar betaald werden per verrichting en die dus liever geen „omzet” verloren lieten gaan. Zo nodig deden ze gaarne wat Hervormd water bij de Katholieke wijn, maar een keuze tussen het nieuwe of het oude geloof maakten ze nog niet.

De derde partij was het Utrechtse consistorie, dat de lauwe houding van de Staten en de rekkelijkheid van de pastoors met lede ogen aanzag. In 1593 slaagden ze erin om van de Staten van Utrecht toestemming te krijgen om een onderzoek in te stellen naar de naleving van het verbod op het Katholicisme van 1580. De leiding van het onderzoek kwam te liggen bij de fanatieke ds Gerobulus die wel eens even de

dorpspastoortjes de oren zou gaan wassen. Wat hij er aanroof was vanuit Calvinistisch oogpunt diep treurig. Vrijwel overal stonden in de kerken nog altaren en beelden en vrijwel nergens voldeden de voorgangers aan de zeer minimale eisen die de Reformatie aan hen stelde.

Enkele markante zaken uit de visitatie van 1593

Er werd vooral gelet op de toestand van de kerkgebouwen en de houding van de voorganger. Verschillende kerkparochies waren er goed aan toe, maar de toestand van de meeste was belabberd. In Zeist, Woudenberg, Capelle en Tienhoven was de kerk „woest“, in Leersum, Tull en 't Waal en 't Goy „gansch desolaet“ en in Amerongen „noch gansch verwoest, wtgenomen dat se wederomme dackdicht gemaect is“. De kerken van Harmelen, Zegveld, Linschoten, de Vaart, Ter Aa en Eemnes-buitendijks waren „verbrant“ en die van Kockengen was „geramponneerd“ (beschadigd). Kudelstaart, dat destijds aan het eind van de wereld lag, had de commissie niet kunnen vinden.

Maar waar het toch eigenlijk om ging was om de houding van de pastoors. Ik beperk me hier tot het Krommerijgebied.

De *Bunnikse* pastoor Jan Gerritsz. van Gouda had absoluut niet in de gaten waarom de visitatie precies werd gehouden. Hij dacht dat de commissie kwam omdat de schout van Zeist verklikt had dat hij met Pasen 1592 nog het paassacrament had uitgedeeld en met wijwater langs de deuren had gevent. Blijkbaar was hij dus wel op de hoogte van het verbod op deze zaken. Van theologie bleek hij weinig kaas te hebben gegeten en hij moest er nog eens goed over nadenken of hij wel predikantenexamen wilde afleggen. Dat examen was in de ogen van de Hervormden nodig omdat de opleiding van pastoors destijds nauwelijks een middelbare beroepsopleiding kon worden genoemd, terwijl van predikanten enige jaren universiteit werd verlangd. Bovendien wilde men toezicht houden op de opvattingen. Van een domineesexamen horen we later niets meer, maar wel dat „heer Jan“ de mis leest op het huis Groenewou. Nog vele jaren later zal de nieuwe predikant over hem klagen.

In *Odijk* had pastoor Evert Aalbertsz van Amerongen diverse theologische boeken van reformatorische snit gelezen en was bereid tot het domineesexamen. Hij had een „keuzepakket“ waarin voor elk wat wils zat en hoopte zo van zowel katholieke als protestantse wal te kunnen eten. Helaas bleek de boekjeskennis niet voldoende voor het predikantenexamen en wie zich voor dit examen gemeld had, hoefde daarna niet meer bij zijn vroegere parochianen terug te komen. Bij zijn overleden huishoudster had hij diverse kinderen en hij werd daarom omschreven als een „eerbaer man, hebbende kynderkens“. Kort daarvoor zouden Katholieke visitatoren de kinderen juist als reden hebben gezien om hem niet eerbaar te vinden. Hij zal wel ergens aan een baan als schoolmeester geholpen zijn als beloning voor zijn bereidwilligheid.

In *Werkhoven* was pastoor Gillis Petersz van Heumen „alsnoch weynich gereformeert, edocht eenigen schijn hebbende van habiley, omme voor 't examen (daer onder hij hem belooft te stellen) tot de rechte bedieninge te conen gebracht worden“. Hij zou later voor het examen zakken. Meestal kregen deze oud-pastoors een kleine uitkering op voorwaarde dat ze niet meer als pastoor zouden werken. Veel pastoors namen op deze manier het zekere voor het onzekere en lieten zich „wegsaneren“, zo ook pastoor Van Heumen.

De oude *Cothense* pastoor, Johan Gerritse van Hoogblokland had na 1580 geen zin meer om te veranderen. Toch komt hij er niet zo slecht vanaf. In tegenstelling tot de pastoors van Schalkwijk, Bunnik en Houten bleek hij wel verstand van theologie te hebben en de commissie was alleszins tevreden over het hoge niveau van het gesprek. Natuurlijk mocht hij niet blijven, maar vanwege verzachtende omstandigheden (leeftijd, het goede gesprek en zijn grote steun onder de bevolking) mocht hij zijn volledige pastoorsinkomen (100 gulden per jaar) als saneringsuitkering houden!

In *Dwarsdijk*, een klein gehucht ten zuiden van Cothen, dat bij Werkhoven hoorde, bleek een „paep“ te wonen in een vervallen kapelletje, „gansch ongesont in lere ende quaet van leven, daertoe bitter ende quaetspreeckende“. Hij heette eigenlijk Simon van Arckel, maar werd door de bevolking aangeduid als de „paep mutse in 't vyer“. Of hij eigenlijk wel priester was of zich hier slechts voor uitgaf is onduidelijk en ook kon hij niet aangeven wie hem gestuurd had. We krijgen de indruk dat hij een profiteur was zoals er zo vele in de middeleeuwen rondworven, die zich uitgaven voor priester, vaak bedelmonnik en zo geld bij de mensen probeerden los te bedelen.

In 't *Goy* bleek de oude Vlaamse frater Joannes du Busco te wonen. Hij was 40 jaar geleden in het Brigittenklooster te Utrecht gaan wonen, maar kon van de 35 gulden die hij van het klooster kreeg niet leven, zodat hij naar een bijverdienste op zoek ging. Hoewel de bisschop hem geen toestemming had gegeven, was hij op verzoek van de bevolking van 't Goy toch hun zielzorger geworden. Dat leverde hem 60 gulden per jaar op, maar hij was geen priester en mocht dus niet dopen en trouwen, zodat dit te Houten moest gebeuren.

De *Houtense* pastoor bleek zeer weinig verstand van theologie te hebben en vond dat hij na de examens voor zijn tonsuram clericalem en voor zijn priesterschap, 15 jaar geleden, die hem blijkbaar al moeite genoeg gekost hadden, in zijn leven nu wel voldoende examens had gedaan.

De *Schalkwijkse* voorganger Cornelis van Eck maakte naar alle kanten een bijzonder onbetrouwbare indruk. Hij verklaart bereid te zijn tot de Reformatie over te gaan en domineesexamen af te leggen, maar blijkt

nog jaren later als pastoor te werken. Hij is door de ambachtsheer aangesteld op voorwaarde dat hij niet zelf zou preken maar zou voorlezen uit de „sermoenen Anthonii Corvini over de sondachse Evangelien onder de tytel van een devoten minne-broeder“. Deze prekenbundel van Antonius Corvinus (1501-1553), de bekende Duitse kerkhervormer, waren bepaaldelijk anti-Rooms. Dat de ambachtsheer hem niet liet preken maar voorlezen, geeft al wel aan dat ook deze hem niet erg vertrouwde. Het domineesexamen levert evenmin een duidelijke uitslag op. Hij mocht doorgaan met het lezen van preken van de kerkhervormer en bleef in het bezit van de kerkelijke goederen maar kreeg niet de status van volledige predikant. Waarschijnlijk had de commissie Van Eck wel door, maar was hij een gladder prater die zich overal uitdraaide en het gebrek aan predikanten was zo groot dat men hem tegen beter weten in een kans gaf.

Over *Tull en 't Waal* was het oordeel van de commissie vernietigend. Niet alleen lag de kerk er „gansch desolaet“ bij en had niet eens een klok, maar de pastoor werd omschreven als een „out, miserabel ende in 't stuk van de religie geheel onervaren man“ en ook de pastorie was vervallen. Als enige lichtpuntje vond men een propere hof.

Conclusie

Het zag er in de ogen van ds Gerobulus nog niet best uit. Op veel plaatsen was met de Reformatie nog geen enkele vooruitgang geboekt en geen van de pastoors in het Krommerijngedebied kon zonder meer dominee worden. Het zou nog erger worden, want van de pastoors van Odijk en Werkhoven, waar ds Gerobulus zijn hoop op had gevestigd, zakten beiden voor hun

domineesexamen en de pastoor van Schalkwijk werd voorwaardelijk aangenomen, maar bleek later de commissie te hebben misleid en toch stiekem als pastoor werkzaam te zijn gebleven. Bovendien duurde de opleiding van predikanten zo lang, dat men pas lang na 1600 over voldoende kandidaten kon beschikken. Het gevolg was dat er voorlopig geen eigen predikanten naar de dorpen konden worden gestuurd. De predikant van Zeist zou dienst doen in Bunnik en die van Wijk in Cothen, maar door het zakken van de predikanten van Odijk en Werkhoven was er voorlopig voor die plaatsen niets geregeld. Voor 't Goy en Houten regelde de commissie wel de samenvoeging, maar niet dat er een voorganger zou komen. Weliswaar had de commissie alle gebouwen aan de katholieke eredienst onttrokken en ook de meeste pastoors „onschadelijk“ gemaakt, maar deze maatregelen waren niet afdoende. Apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer kreeg de kans om weer een net van katholieke zielzorgers op te bouwen. Op diverse kastelen in de streek werden nog in de loop van 1593 schuilkerken ingericht waar de verdreven pastoors van Bunnik, Wijk en Schalkwijk terecht konden. Zij wapenden hun parochianen tegen het nieuwe geloof en toen er lang na 1600 overal predikanten waren aangesteld, kregen ze weinig voet aan de grond en vonden er een gesloten blok van weerbare katholieken tegenover zich. De Krommerijnstreek is sindsdien overwegend katholiek gebleven.

Bunnik

drs H. Reinders

*) De tekst van de visitatie werd onbewerkt gepubliceerd in de Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht van 1884.

BOEKENSCHOUW

P. J. A. van Meegeren, Katholiek Utrecht in de tweede helft van de negentiende eeuw. Een verkenning. Utrecht, Instituut voor Geschiedenis der RU, 1987. (Utr. Historische Cahiers jrg. 8 (1987) nrs. 3-4. ISBN 90.7231.03.7. Prijs f 17,50. Te bestellen: Redactie U.H.C., Lucas Bolwerk 5, 3512 EC Utrecht en verkrijgbaar bij de boekhandel.

Het beeld van het 19de-eeuwse „Utrecht bij gaslicht“ als een statische, uit vele standen en coterietjes opgebouwde samenleving, bestuurd door een groep zich liberaal noemende maar in feite conservatieve regenten, dat beeld is inmiddels een gemeenplaats voor wie ook maar een beetje in de geschiedenis van de stad thuis is. Van Meegeren levert er, met zijn tot deze publikatie omgewerkte doctoraalscriptie, een invuloefening voor in, toegespitst op het anti-papisme en zijn (zwakke) tegenkrachten. Het anti-papisme was namelijk de gemeenschappelijke

noemer waarop zulke uiteenlopende groeperingen als die van de gereformeerde orthodoxie en het conservatief-liberale stedelijke establishment het met elkaar eens werden. Menig overtuigd a.r.-stemmer ging nog uit van het adagium: *Liever Turks* (= liberaal) *dan paaps*, en als er een gemeenschappelijke confessionele kandidaat was, kreeg een anti-revolutionair altijd meer stemmen dan een rooms-katholiek.

Het herstel van de hiërarchie en het aanwijzen van Utrecht als aartsbisschoppelijke zetel - historisch was dat de enig juiste beslissing, maar de uitvoering ervan was hoogst ontactisch en kon gemakkelijk als een provocatie worden opgevat - riepen dan ook heftige anti-katholieke (en anti-Thorbecke) sentimenten wakker. De bekende handtekeningen-actie en het bezoek van de Koning aan Utrecht, door Pieneman ver-eeuwigd, zijn er het gevolg van. - De reactie van de Utrechtse katholieken was dat zij nog verder in hun schulp kropen, en er vooral op bedacht waren zo min